

УДК 808.26-558

А.У. Кузьміна

Суадноснасць лексічнага і граматычнага (трывальнага) значэнняў афіксаў

У беларускай мове налічваецца 38 дзеяслоўных словаўтваральных афіксаў, якія служаць для ўтварэння новых лексічных адзінак (дзеясловаў) і звычайна надаюць матывавальнаму слову дадатковае лексічнае значэнне. У адрозненне ад іншых катэгорый дзеяслова, граматычнае значэнне якіх выражаецца з дапамогай спецыяльных граматычных афіксаў, напрыклад, флексій, суфікса прошлага часу -л-(-л', -ў-), катэгорыя трывання як катэгорыя класіфікацыйнага тыпу не мае чыста граматычных афіксаў: у выражэнні трывання прымаюць удзел словаўтваральныя па сваёй прыродзе сродкі. А таму дзеяслоўныя афіксы акрамя словаўтваральнай функцыі, якая з'яўляецца ў іх асноўнай, дамінуючай, могуць выконваць і дадатковую, граматычную функцыю, г. зн. служаць для ўтварэння слоў з новым лексічным значэннем і разам

з тым прыстасаваны ў мове для выражэння граматычнага (трывальнага) значэння. Аднак, як паказаў даследаваны матэрыял, афіксы адрозніваюцца па сваёй здольнасці выражаць лексічнае і граматычнае значэнні. Хаця большасць словаўтваральных афіксаў пры далучэнні да матывавальнага слова ўскладняюць яго лексічнае значэнне, так званыя суфіксы імперфектывацыі і чыстатрывальныя прэфіксы не прыносяць у дзеясловы ніякага дадатковага лексічнага значэння. Акрамя таго, не ўсе дзеяслоўныя афіксы выступаюць носьбітамі і граматычнага значэння.

Істотным таксама з'яўляецца факт, што адзін і той жа афікс у залежнасці ад таго, у межах якога словаўтваральнага спосаба – чыстага (нязмешанага) ці змешанага – ён выкарыстоўваецца ва ўтварэнні дзеясловаў, можа выражаць ці не выражаць трывальнае значэнне¹.

Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца выяўленне суадноснасці лексічнага і граматычнага (трывальнага) значэнняў афіксаў, што прымаюць удзел ва ўтварэнні прэфіксальна-суфіксальных адыменных дзеясловаў.

Прэфіксальна-суфіксальныя адыменныя (адназоўнікавыя, адпрыметнікавыя, адлічэбнікавыя) дзеясловы ўтвараюцца ў беларускай мове шляхам адначасовага далучэння двух словаўтваральных афіксаў – прэфікса і суфікса. Утварэнне дзеясловаў, матываваных назоўнікамі, ажыццяўляецца з дапамогай шматлікіх прэфіксаў: **аб-(а-), абез-(абяз-, абяс-), ад-, вы-, да-, з-(с-, са-), за-, на-, па-, пад-, пера-, пра-, пры-, раз-(рас-), у-, уз-** і суфіксаў **-а(-я-), -ава-, -е(-э-, -а-), -і(-ы-)**. Напрыклад, *лес* – **аб-ляс-і-ць**, *мох* – **аб-ымш-э-ць**, *ахвота* – **ад-ахвоц-і-ць**, *корань* – **вы-каран-і-ць**, *шпілька* – **са-шпіл-і-ць**, *зямля* – **пры-зямл-і-ць**.

Адпрыметнікавыя дэрываты ўзнікаюць у выніку далучэння прыставак **аб-(а-), ад-, вы-, да-, з-(с-), за-, на-, па-, пад-, пера-, пра-, раз-(рас-), у-, уз-** і суфіксаў **-е(-э-, -а-), -і(-ы-)**: *новы* – **аб-нав-і-ць**, *поўны* – **да-поўн-і-ць**, *блізкі* – **на-бліз-і-ць**, *агульны* – **пад-агул-і-ць**, *складаны* – **у-складн-і-ць**, *моцны* – **уз-мацн-і-ць**.

Прэфіксальна-суфіксальныя дзеясловы могуць утварацца таксама і ад лічэбнікаў пры дапамозе прэфіксаў **з-(с-), па-, пера-, раз-, у-** і суфікса **-і(-ы-)**, напрыклад: *двое* – **з-дво-і-ць**, *тroe* – **па-тро-і-ць**, *дзесяцера* – **у-дзесяцер-ы-ць**.

Як правіла, абодва элементы словаўтваральнага фарманта – прэфікс і суфікс – змяняюць лексічнае значэнне матывавальнага слова. Напрыклад, суфікс **-і(-ы-)** дадае да лексічнага значэння матывавальных назоўнікаў лексічнае значэнне 'надзяляць што-небудзь чым-небудзь' (параўн. *крухмал* – **крухмал-і-ць**, *соль* – **сал-і-ць**), прэфікс **раз-(рас-)** пры гэтым уносіць дадатковае лексічнае значэнне 'ліквідаваць вынік папярэдняга дзеяння' (параўн. *вязаць* – **раз-вязаць**, *любіць* – **раз-любіць**): *зброя* – **раз-збро-і-ць**, *кабала* – **рас-кабал-і-ць**, *прыгон* – **рас-прыгон-і-ць**.

Суфікс **-і(-ы-)** ускладняе лексічнае значэнне матывавальных прыметнікаў дадатковым лексічным значэннем 'надзяляць прыметай' (параўн. *сухі* – **суш-ы-ць**, *чысты* – **чысц-і-ць**), у той час як прэфікс **пера-** надае лексічнае значэнне празмернасці дзеяння (параўн. *вастрыць* – **пера-вастрыць**, *пячы* – **пера-пячы**): *большы* – **пера-больш-ы-ць**, *высокі* – **пера-выс-і-ць**, *меншы* – **пера-менш-ы-ць**.

Выражэнне граматычнага значэння, значэння закончанага трывання, ажыццяўляецца ў прэфіксальна-суфіксальных дэрыватах пры дапамозе прэфіксаў. Словаўтваральныя суфіксы не рэалізуюць тут сваю патэнцыяль-

¹ Услед за А.А. Земскай [1], аўтарамі «Беларускай граматыкі» [2], аўтарамі «Рускай граматыкі» [3] не вылучаем конфіксы як асобны від афіксаў і лічым, што ў межах змешаных словаўтваральных спосабаў да матывавальнага слова дапучаюцца адначасова некалькі самастойных афіксаў (напрыклад, прэфікс і суфікс, прэфікс і постфікс).

ную здольнасць выражаць граматычнае значэнне незакончанага трывання. Гэта можна растлумачыць наступным чынам. У адрозненне ад чыстых спосабаў словаўтварэння, у межах якіх адбываецца паслядоўнае далучэнне афіксаў, у змешаных спосабах да матывавальнага слова далучаюцца адначасова некалькі сродкаў, а таму ў словаўтваральных ланцужках не прадстаўлены некаторыя звёны. У дадзеным выпадку ў словаўтваральных ланцужках якраз і адсутнічаюць суфіксальныя дзеясловы незакончанага трывання, у якіх словаўтваральныя суфіксы выступалі б носьбітам трывальнага значэння. Параўн. *малады* – *маладз-і-ць* (незак тр.) – *пад-маладзіць* (зак тр.) і *новы* – ... – *пад-нав-і-ць* (зак тр.).

Словаўтваральныя суфіксы, утвараючы разам з прэфіксамі ад назоўнікаў, прыметнікаў ці лічэбнікаў словы іншай часціны мовы – дзеясловы, абавязкова надаюць матывавальным словам агульнакатэгорыяльнае значэнне часціны мовы (дзеяслова). Прэфіксы, як вядома, ніколі не змяняюць часцінамоўную прыналежнасць матывавальнага слова. З прычыны адсутнасці ў словаўтваральных ланцужках суфіксальных дзеясловаў незакончанага трывання суфіксы страцілі патэнцыяльную функцыю ўносіць у матывавальныя словы граматычнае (трывальнае) значэнне. Ролю надання іменным асновам трывальнага значэння бяруць на сябе словаўтваральныя прэфіксы.

У беларускай мове назіраецца сітуацыя, калі адзін словаўтваральны суфікс без прэфікса змяняе лексічнае значэнне матывавальнага слова. Прыстаўка пры далучэнні да некаторых іменных асноў страчвае сваё лексічнае значэнне і ўжываецца толькі як сродак выражэння граматычнага значэння. У якасці чыстатрывальных могуць выступаць прыстаўкі: **аб-(а-), вы-, з-(с-, са-), за-, на-, па-, пра-, раз-(рас-), у-, уз-**.

Напрыклад, чыстатрывальны прэфікс **аб-(а-)** выяўляецца ў адсубстантыўных прэфіксальна-суфіксальных дэрыватах, якія маюць значэнні: 'надзяліць каго-ці што-небудзь прыметамі таго або пераўтварыць у таго, хто (што) названы(а) матывавальным словам': *абеларусіць, акаталічыць, ачалавечыць*; 'абкружыць, пакрыць з усіх бакоў тым, што названа матывавальным словам': *абраміць, аснежыць, атуманіць*; 'надзяліць тым, што названа матывавальным словам': *акрыліць, аперыць*.

У адпрыметнікавых дзеясловах, што маюць значэнні: 'надзяліць прыметай, названай матывавальным словам' (*павысіць, паменшыць, патанніць*); 'набыць прымету, названую матывавальным словам' (*пабадзёраць, панавець, пасур'ёзнець*) прэфікс **па-** можна лічыць граматыкалізаваным. Дададзены прэфікс граматыкалізаваны і ў адлічэбнікавых дэрыватах са значэннем 'павялічыць у столькі разоў, колькі названа матывавальным словам': *падвоіць, патроіць*.

Граматыкалізацыя, аспектуалізацыя, дэсемантызацыя дзеяслоўных прэфіксаў, г. зн. страта імі сваіх лексічных значэнняў, адбываецца звычайна ў спалучэнні з іменнымі асновамі і словаўтваральнымі суфіксамі, агульнае значэнне якіх супадае са значэннем прэфікса. Напрыклад, з дапамогай прэфікса **за-** і суфікса **-і(-ы-)** ад назоўнікаў *іл, снег* утварыліся дзеясловы *заіліць, заснежыць*. Агульным значэннем матывавальнай асновы і суфікса з'яўляецца значэнне 'пакрываць што-небудзь чым-небудзь': *-іліць, -снежыць* азначаюць 'пакрываць ілам, снегам што-небудзь' (параўн. *вохрыць, пудрыць*). Гэта значэнне супадае са значэннем прыстаўкі **за-** (параўн. *вешаць – за-вешаць, кідаць – за-кідаць*), што і паслужыла прычынай яе дэсемантызацыі.

Аспектуалізацыя (дэсемантызацыя) чыстатрывальных прэфіксаў, што вылучаюцца ў іменных прэфіксальна-суфіксальных дэрыватах, як і аспектуалізацыя прыставак у трывальных перфектыўных парах, можа быць поўнай, калі прэфіксы поўнасцю страчваюць сваё лексічнае значэнне, і няпоўнай, калі

яны захоўваюць некаторыя элементы свайго лексічнага значэння. Напрыклад, поўнасю аспектуалізаваным прэфіксам можна прызнаць прэфікс *па-* у дзеясловах *пабадзёраць*, *панавець*, *пасур'ёзнець*; няпоўнасю аспектуалізаваны прэфікс *вы-* у дзеясловах *выпраміць*, *вытанчыць*, *вытупіць*, ён нясе ў сабе адценне інтэнсіўнасці, паўнаты дзеяння.

Як відаць, чыстатрывальныя прэфіксы, што вылучаюцца ў прэфіксальна-суфіксальных дзеясловах, з'яўляюцца такімі ж граматыкалізаванымі прэфіксамі, як і ў трывальнай пары. Так, прыстаўка *за-* ў прэфіксальна-суфіксальных дзеясловах *замшэць*, *замуравець*, *затравець* нічым не адзначаецца ад прыстаўкі *за-* ў прэфіксальных дзеясловах *заброснець*, *заінець*, *заплеснець*.

Многія вучоныя-аспектолагі, напрыклад, А.М. Ціханаў [4–10], І.П. Мучнік [11], Н.С. Авілава [12], М.А. Шалякін [13] і іншыя, займаюцца даследаваннем чыстатрывальных прыставак. Аднак, як правіла, аб'ектам іх даследавання выступаюць чыстатрывальныя прэфіксы, што ўтвараюць трывальныя пары. На жаль, пытанне аб чыстатрывальных прэфіксах, якія падвяргаюцца граматыкалізацыі ў выніку далучэння не да дзеяслоўных, а да іменных асноў, амаль не закраналася ў лінгвістычнай літаратуры і патрабуе далейшага вывучэння і асэнсавання. Сярод нешматлікіх работ, у якіх разглядаецца гэта пытанне, можна ўказаць манаграфію Н.С. Авілавай «Трыванне дзеяслова і семантыка дзеяслоўнага слова» [12].

Такім чынам, словаўтваральныя суфіксы, якія прымаюць удзел ва ўтварэнні адыменных прэфіксальна-суфіксальных дзеясловаў, заўсёды змяняюць семантыку матывавальных слоў, надаючы ім дадатковае лексічнае значэнне. Словаўтваральныя суфіксы, ажыццяўляючы граматычнае афармленне дзеясловаў, утвораных ад слоў іншых часцін мовы – назоўнікаў, прыметнікаў ці лічэбнікаў, прыносяць у матывавальныя словы толькі агульнакатэгарыяльнае значэнне часціны мовы (дзеяслова), трывальнага значэння пры гэтым яны не надаюць. Значыць, словаўтваральныя суфіксы выражаюць толькі лексічнае значэнне, носьбітамі трывальнага значэння яны не з'яўляюцца.

Звычайна словаўтваральныя прэфіксы прыносяць у матывавальныя словы і лексічнае, і граматычнае значэнні. Аднак часам яны надаюць матывавальным словам толькі закончанае трыванне, ніякім чынам не ўплываючы на іх лексічнае значэнне, яны служаць выключна сродкам выражэння трывальнага значэння. Такім чынам, у адным выпадку словаўтваральныя прэфіксы выступаюць носьбітамі двух тыпаў значэння – лексічнага і граматычнага – і выконваюць дзве функцыі – словаўтваральную, асноўную, і граматычную, дадатковую. У другім выпадку яны выражаюць толькі граматычнае значэнне, прычым граматычная функцыя па сваёй значнасці набліжаецца да функцыі словаўтваральнай, а прэфіксы праяўляюць важнае падабенства з чыста граматычнымі афіксамі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Земская Е.А.* Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. – 304 с.
2. *Беларуская граматыка*. У 2 ч. Ч. 1. – Мн., 1985 – 431 с.
3. *Русская грамматика* / Редкол.: *Н.С. Авилова и др.* – М., 1980. – Т. 1; Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – 783 с.
4. *Тихонов А.Н.* К вопросу о чистовидовых приставках в современном русском языке // Труды Самаркандского гос. университета. – Самарканд, 1962. – С. 31–57.
5. *Тихонов А.Н.* Чистовидовая приставка *вы-* в современном русском языке // Труды Самаркандского гос. университета. Исследования по русскому и славянскому языкознанию. Вып. 1. – Самарканд, 1968. – С. 143–151.

- 6 **Тихонов А.Н.** Чистовидовая приставка из-(ис-) в современном русском языке // Труды Самаркандского гос. университета. Исследования по русскому и славянскому языкознанию. Вып. 1. – Самарканд, 1968. – С. 135–142.
- 7 **Тихонов А.Н.** Чистовидовая приставка на- в современном русском языке // Труды Самаркандского гос. университета. Вып. 118. – Самарканд, 1962. – С. 141–154.
- 8 **Тихонов А.Н.** Чистовидовая приставка с- в современном русском языке // Труды Самаркандского гос. университета. Исследования по русскому и славянскому языкознанию. Вып. 1. – Самарканд, 1968. – С. 106–134.
- 9 **Тихонов А.Н.** Чистовидовая приставка у- в современном русском языке // Труды Самаркандского гос. университета. Исследования по русскому и славянскому языкознанию. Вып. 1. – Самарканд, 1968. – С. 152–160.
- 10 **Тихонов А.Н.** Чистовидовой префикс по- в современном русском языке // Труды Самаркандского гос. университета. Вып. 118. – Самарканд, 1962. – С. 65–101.
- 11 **Мучник И.П.** Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. – М., 1971. – 298 с.
- 12 **Авилова Н.С.** Вид глагола и семантика глагольного слова. – М., 1976. – 328 с.
- 13 **Шелякин М.А.** Категория вида и способы действия русского глагола (Теоретические основы). – Таллинн, 1983. – 216 с.

S U M M A R Y

The article highlights the correlation between the lexical and grammatical (aspectual) meanings of the prefixes and suffixes that participate in the formation of denominative verbs.